

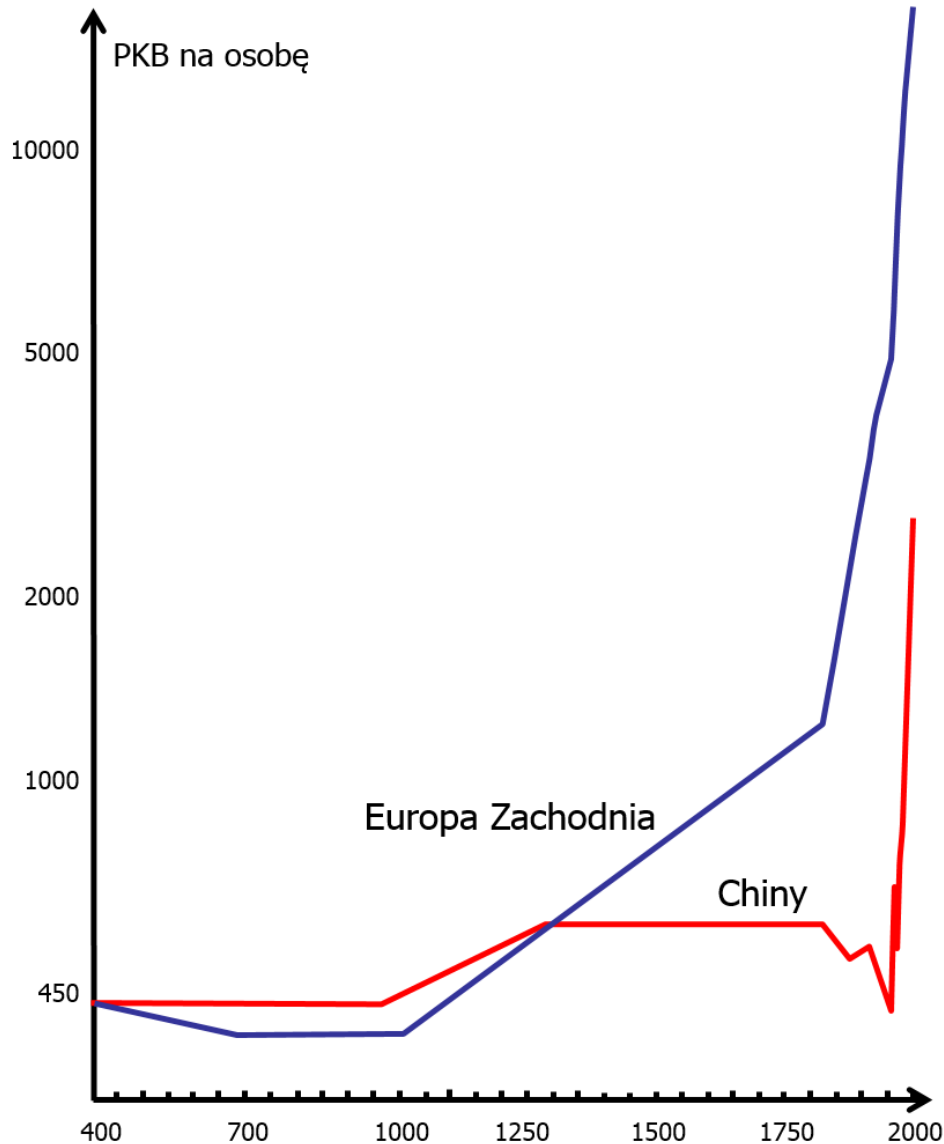
Wyjątkowość rozwoju gospodarczego Europy Zachodniej i jej droga do kapitalizmu

Streszczenie

W artykule przedstawiono coraz częściej dyskutowany problem osobliwego, w skali historycznej, rozwoju gospodarczego Europy Zachodniej w ostatnich 250 latach. Zwrócono uwagę na pewne fundamentalne przyczyny tego szybkiego wzrostu gospodarczego. Przyczyny te pomijane są w wielu publikacjach odnoszących się do tego problemu. Intelktualnych korzeni tych przyczyn należy szukać w późnym średniowieczu.

słowa kluczowe: rozwój gospodarczy, kapitalizm, wolność, historia gospodarcza

Od ponad trzech dekad rozwój gospodarczy Chin zadziwia większość obserwatorów. Chiny wyraźnie nadrabiają zaległości i doganiają w rozwoju gospodarczym zaawansowane kraje Europy Zachodniej i Ameryki Północnej. Wielu badaczy zadaje sobie pytanie czy wiek XXI należał będzie do Chin i czy to Chiny będą dominowały na świecie w drugiej połowie XXI wieku. Otwartym zatem pozostaje pytanie czy po dominacji Brytyjczyków w drugiej połowie XVII w. i XIX wieku (*Pax Britannica*), Stanów Zjednoczonych w XX w. i w pierwszej połowie XXI w. (*Pax Americana*) będziemy doświadczać dominacji Chin w drugiej połowie XXI w. (*Pax Sinasiana*)? Pytanie to nie jest jednak przedmiotem rozważań w tym artykule, wspominam o tym by wskazać, że w historii rozwoju cywilizacji szybki rozwój gospodarczy i dominacja Europy Zachodniej ('świata zachodniego') jaką doświadczamy w ostatnich stuleciach jest zjawiskiem szczególnym. W przeszłości to inne cywilizacje (w tym Chińska) mogły poszczycić się znacznie większymi osiągnięciami. Widać to w także wymiarze ekonomicznym. Angus Maddison zebrał dane odnoszące się do rozwoju gospodarczego w skali globalnej w ostatnich dwóch tysiącleciach. Korzystając z tych danych (Madison, 2007) na Rysunku 1 przedstawiono zmiany PKB na osobę w Chinach i w Europie Zachodniej w ostatnich 1500 latach (skala na osie rzędnych jest skalą logarytmiczną). Są to oczywiście dane szacunkowe, ale wyraźnie widać, że w końcu pierwszego tysiąclecia standard życia w Chinach był trochę wyższy niż w Europie Zachodniej. Na przełomie pierwszego i drugiego tysiąclecia oba regiony weszły w fazę wzrostu gospodarczego, przy czym warto zauważyć, że Chiny rozpoczęły tę fazę wzrostu gospodarczego trochę wcześniej. Wzrost dobrobytu, jak na standardy współczesne, nie był imponujący, stopa wzrostu PKB na osobę wynosiła ułamki procenta, ale i tak był znacznie większy niż w poprzednich wiekach stagnacji gospodarczej. W Europie Zachodniej wzrost ten kontynuowany był do drugiej połowy XVIII, kiedy to rozpoczęła się Rewolucja przemysłowa i wzrost ten nabrał przyspieszenia (powyżej jednego procenta rocznie). Odmienny obraz rysuje się w przypadku rozwoju Chin. W połowie XIII wieku rozwój gospodarczy Chin zatrzymał się i w następnych wiekach wszedł w fazę stagnacji.

Rysunek 1. PKB na osobę w Europie Zachodniej i w Chinach w latach 400-1998 (za Maddison, 2007)

Ten obraz wyłaniającej się przewagi Europy Zachodniej w okresie późnego średniowiecza i, niespotykanego wcześniej w historii cywilizacji ludzkiej, przyspieszonego rozwoju gospodarczego w okresie rewolucji przemysłowej, obserwowany jest nie tylko przy porównaniu z rozwojem Chin, ale także z innymi regionami świata. W pierwszym tysiącleciu nowej ery standard życia w niemalże wszystkich zakątkach świata był bardzo podobny, w świetle obecnie przyjętych mierników (dochód na osobę poniżej 1 dolara (z 1985 r.) dziennie) możemy powiedzieć, że niemalże cały świat żył w ubóstwie. Co ciekawe, w pierwszym tysiącleciu wyraźnie spadł poziom życia w Europie. Pod koniec pierwszego tysiąclecia różnice w poziomie życia w skali całego świata były rzędu kilkunastu procent. Tak jak wspomnieliśmy

wcześniej, w pierwszych wiekach drugiego tysiąclecia coś zaczęło się zmieniać w Europie Zachodniej i Chinach. Standard życia w Europie Zachodniej zaczął powoli rosnać, w odróżnieniu od niemalże stagnacji w innych regionach świata. Przyspieszenie tego wzrostu standardu życia w Europie Zachodniej nastąpiło w pierwszych dekadach XIX wieku, kiedy społeczeństwa Europy Zachodniej zaczęły zbierać owoce transformacji kapitalistycznej z poprzednich wieków i efektów rewolucji przemysłowej końca XVIII wieku. Niektóre regiony świata zaczęły wchodzić na ścieżkę szybszego wzrostu gospodarczego w wieku XX, głównie dzięki wejściu na ścieżkę rynkowego rozwoju, bardzo podobnego do tego co doświadczyły kraje świata zachodniego w XIX wieku (Chiny po 1978 roku są tutaj dobrym przykładem). Wykres odnoszący się do wielkości PKB na osobę w krajach Zachodu przypomina kij hokejowy – w długim okresie brak istotnych zmian, dopiero w ostatnich 200 latach widać ich przyspieszenie i niespotykany wcześniej wzrost dobrobytu (dochodu na osobę).

Podobny obraz rozwoju rysuje się nie tylko na podstawie danych statystycznych zgromadzonych przez Angusa Maddisona. Potwierdzają go także inne niezależne badania, np. prowadzone przez Paula Bairoch'a (1981), który stosował inną niż Maddison metodologię estymacji dochodu. W latach siedemdziesiątych ubiegłego wieku było w zwyczaju dzielić wszystkie kraje na trzy grupy: kraje tzw. 'pierwszego świata', kraje wtedy najbogatsze (najbardziej rozwinięte gospodarczo; z dobrym przybliżeniem możemy utożsamiać je z krajami członkami OECD), kraje najbiedniejsze, czyli tzw. 'trzeci świat', oraz pozostałe kraje o średnim dochodzie na osobę ('drugi świat'). Bairoch porównuje rozwój krajów pierwszego i trzeciego świata. W połowie XVIII wieku (tuż przed Rewolucją przemysłową w Europie Zachodniej) dochód na osobę w obu grupach krajów był prawie taki sam (w krajach 'pierwszego świata' 182 dolary USA z 1960 roku) a w krajach 'trzeciego świata' 188 dol.). Osiemdziesiąt lat później, w roku 1830, sytuacja była wyraźnie różna, kraje 'trzeciego świata' pozostawały w stagnacji (dochód na osobę równy 183 dol.) podczas gdy w krajach 'pierwszego świata' dochód wzrósł o 30% (do 237 dol.). Stagnacja w krajach 'trzeciego świata' trwała aż do połowy XX wieku (w 1950 roku średni dochód był równy 203 dol.). podczas gdy w krajach najbogatszych ekspansja trwała nadal i w roku 1950 dochód na osobę wzrósł do 1054 dol. W drugiej połowie XX wieku wiele krajów 'trzeciego świata' zaczęło wchodzić na kapitalistyczną ścieżkę rozwoju. Na efekty nie trzeba było długo czekać. W 1977 roku (ostatnim roku estymacji dochodu dokonanej przez Bairocha) dochód krajów 'trzeciego świata' wzrósł do 355 dol. (czyli o 75 procent) – zatem podobnie jak w Europie Zachodniej w latach 1750-1830.

Inne wskaźniki świadczą o podobnej tendencji odnośnie zmian w standardzie życia. W roku tysięcznym średni oczekiwany czas życia w momencie narodzin wynosił 24 lata w obu grupach krajów, a śmiertelność niemowląt pierwszym roku życia wynosiła 300 na 1000 urodzeń (Maddison, 2007). W 1820 roku średnia oczekiwana długość życia w krajach zachodu wzrosła do 36 lat, natomiast w pozostałych krajach świata pozostała na poziomie 24 lat; w Anglii, gdzie zaczęła się Rewolucja przemysłowa, w 1820 roku średni oczekiwany czas życia wynosił ok. 41 lat, a śmiertelność niemowląt spadła do 144 na 1000 urodzeń¹.

Często zadawane jest pytanie o przyczyny tego niespotykanego we wcześniejszych epokach w jakiegokolwiek cywilizacji ludzkiej szybkiego wzrostu dobrobytu w Europie Zachodniej jaki obserwujemy w ostatnich 250 latach, od czasów Rewolucji przemysłowej. Zjawisko to faktycznie można nazwać osobliwością (wyjątkowością) Europy. Bardzo często wskazując na przyczyny tej osobliwości podkreśla się rolę innowacyjności, postępu technologicznego w uzyskaniu przewagi Europy. To niewątpliwie prawda, bo Europejczycy wykazywali się znacznie większą skutecznością w przekuwaniu idei (wynałazków) w innowacje, służące poprawie bytu ludzi.

¹ Obecnie średni czas życia w Anglii to 80 lat, a śmiertelność niemowląt jest poniżej 5 na 1000 urodzeń (współcześnie podobne wartości tych wskaźników są we wszystkich najbardziej rozwiniętych gospodarczo społeczeństwach).

Warto jednak zwrócić uwagę na to, że w kontekście rozwoju wiedzy inne cywilizacje, jak np. chińska, arabska (Saraceni) czy hinduska, na przełomie pierwszego i drugiego tysiąclecia miały znacznie lepsze podstawy rozwoju. Ogromnie dużo wynalazków, które legły u podstaw rozwoju gospodarczego Europejczyków były dziełem Chińczyków, Hindusów i Arabów. Dość wspomnieć o takich wynalazkach Chińczyków jak proch (IX w), chomąto (X w.), pieniądz papierowy (X w.), kompas (w XI wieku), okulary (XII w.), prasa drukarska i ruchome czcionki (XI-XIII w.). To Hindusi i Arabowie (zwłaszcza Saraceni) wymyślili zero i rozwinęli arytmetykę opartą na systemie dziesiętnym (w wiekach IX-XII). Wynalazki te nie zostały zastosowane i nie stały się podstawą rozwoju Chin czy świata arabskiego, natomiast znalazły podatny grunt do zastosowania i rozwoju w Europie Zachodniej.²

Należy zatem zadać pytanie o fundamentalne przyczyny tego, że Europa wykazywała się większą skutecznością we wdrażaniu innowacji. Sytuacja jest podobna do wielu innych historycznych przypadków. Dla mnie takim symbolem tego rodzaju sytuacji jest historia Aleksandra Macedońskiego, któremu poświęca się wiele miejsca na lekcjach historii. Niewątpliwie była to wybitna postać. Aleksander Macedoński dzięki spektakularnym podbojom zbudował wielkie imperium, warto jednak być świadomym tego, że w istocie sukces Aleksandra był możliwy głównie dzięki wysiłkom jego ojca Filipa II, któremu zwykle poświęca się na lekcjach historii niewiele miejsca. To Filip II zbudował silną armię, opracował skuteczne strategie walki i położył podwaliny pod silne państwo. Często uznaje się, że ten kilkunastoletni okres panowania Aleksandra oddziela dwie epoki w historii starożytnej: okres klasyczny i epokę hellenistyczną.

Podobnie w historii gospodarczej wielką uwagę poświęca się Rewolucji przemysłowej zapominając o tym, że fundamentalne podwaliny pod to by wydarzyła się (najpierw w Wielkiej Brytanii a potem w innych krajach Europy Zachodniej) położone zostały we wcześniejszym okresie. Na konieczność poszukiwania takich fundamentalnych przyczyn zjawisk gospodarczych zwrócił uwagę ponad sześćdziesiąt lat temu Ludwig von Mises.

W *Ludzkim działaniu* (1949/2007) Mises napisał, że „olbrzymi postęp w technologii produkcji oraz związany z nim wzrost zamożności i dobrobytu był możliwy tylko dzięki liberalnej polityce, która zastosowała w praktyce wyniki badań ekonomicznych. To właśnie idee wniesione przez klasycznych ekonomistów przełamały ograniczenia związane z przestarzałymi prawami, obyczajami i uprzedzeniami hamującymi postęp technologiczny, a także uwolniły geniusz reformatorów i wynalazców od gorsetu cechów, kurateli rządów i najróżniejszych nacisków społecznych. ... To, co powszechnie nazywa się „rewolucją przemysłową”, było wynikiem rewolucji ideologicznej, której podłoże stanowiły idee głoszone przez ekonomistów. ... Brytyjska ekonomia polityczna i francuski fizjokratyzm

² Już Francis Bacon w oblikowanym w 1620 roku *Novum Organum* (Liber I, CXXIX) zauważył, że trzy wynalazki, mianowicie druk, proch i kompas zmieniły bieg historii. Pierwszy w literaturze i rozprzestrzenieniu wiedzy, drugi w działaniach militarnych, trzeci w nawigacji i dalekich podróżach.

Wspominam też o tylko pozornie drobnych wynalazkach jak np. chomąto czy okulary. Są one nie mniej ważne niż te uważane za rewolucyjne jak np. prasa drukarska. Wymyślone przez Chińczyków chomąto pozwoliło wykorzystać wytrzymałość i siłę koni w sposób znacznie bardziej efektywny niż w przypadku poprzedniego rodzaju uprzęży (podpieraśnika) powodującego szybkie zmęczenie konia w przypadku ciągnięcia ciężkich ciężarów. Chińczycy wykorzystywali chomąto do celów wojennych, natomiast w Europie szybko użyte zestalono w rolnictwie, dzięki czemu poprawiła się efektywność gospodarki rolnej. Okulary natomiast znalazły się, w Europie w dosyć powszechnym użyciu dzięki poprawieniu technologii wytwarzania szkieł okularowych. Dzięki temu możliwe było znaczne wydłużenie aktywności ludzi dorosłych (bez okularów aktywności zawodowa kończyła się w wieku ok. 45 lat, w przypadku użycia okularów doświadczony życiowo człowiek mógł być użyteczny dla społeczeństwa przez kolejne co najmniej kilkanaście, jeśli nie kilkadziesiąt lat). Dodać warto, że rozwój precyzyjnej technologii obróbki szkieł okularowych w Europie przyczynił się do rozwoju rzemiosła w którym wymagana była dokładność (precyzja) wykonania. Do pewnego stopnia przyczyniło się to do wynalezienia mechanizmu zegarowego – jednego z pierwszych rewolucyjnych wynalazków europejskich.

zapoczątkowały współczesny kapitalizm. To one umożliwiły postęp nauk stosowanych, który przyniósł olbrzymie korzyści masom. Niestety naszych czasów polega właśnie na tym, że panuje powszechna niewiedza dotycząca roli, jaką polityka wolności gospodarczej odgrywała w postępie technologicznym przez ostatnie dwieście lat. Ludzie padli ofiarą złudzenia, że udoskonalenie metod produkcji zbiegło się w czasie z polityką *laissez faire* tylko przez przypadek. Wprowadzeni w błąd przez marksistowskie mity uważają, że nowoczesny przemysł pojawił się w wyniku działania tajemniczych „sił produkcji”, które w żaden sposób nie zależą od czynników ideologicznych. ... Trzeba z naciskiem stwierdzić, że przez ostatnie dwieście lat losy nowożytnej cywilizacji białych ludzi były ściśle związane z losami ekonomii. Cywilizacja ta mogła się pojawić dzięki temu, że narody, które ją budowały, potrafiły docenić odkrycia ekonomii i zastosować je w polityce gospodarczej.”

W podobnym duchu wyraził to w *Mentalności antykapitalistycznej* (Mises, 1956/21991): „ludzie przypisują wszystkie ulepszenia warunków ekonomicznych postępowi nauk przyrodniczych i technologii. Widzą oni to tak, że na przestrzeni ludzkiej historii zwycięża samoczynna tendencja w kierunku postępu doświadczalnych nauk przyrodniczych i ich stosowania do rozwiązywania problemów technologicznych. Tendencja ta jest nie do pokonania, i jest wrodzona rodzajowi ludzkiemu. Jej działanie występuje bez względu na polityczną czy gospodarczą organizację społeczeństwa. Uważają oni, że bezprecedensowy postęp technologiczny w ostatnich dwustu latach nie był kształtowany systemami ekonomicznymi tego okresu. Nie był on osiągnięciem klasycznego liberalizmu, wolnego handlu, leseferyzmu i kapitalizmu, a zatem wystąpi on w każdym innym systemie gospodarczym społeczeństwa.”

Nie mamy tutaj miejsca na szersze opisywanie istoty systemu kapitalistycznego. Najkrócej można powiedzieć, że najważniejszymi, immanentnymi cechami kapitalizmu w sferze gospodarki to: możliwość korzystania z owoców swojej pracy; system rynkowy oparty na zasadzie swobodnej, nieprzymuszonej wymiany, akumulacja kapitału, swoboda umów o pracę (między pracownikiem i pracodawcą). Podstawowymi motywacjami kierującymi ludzkim działaniem są dbałość o własny interes (interes rodziny) i chęć poprawy standardu życia. Te motywacje znajdują swój największy wyraz właśnie w kapitalizmie. To nie wyklucza postaw altruistycznych, filantropijnych, które w społeczeństwach kapitalistycznych są czymś naturalnym, częstym i widocznym.

Rynek (‘wolny rynek’³) jest centrum systemu kapitalistycznego. Rynek jako instytucja ma dwie zalety, których nigdzie indziej nie zauważymy, mianowicie to, że żadna osoba ani też grupa osób nie jest w stanie kontrolować rynku, oraz, że mechanizm rynkowy powoduje dosyć równomierny podział wpływów na to co na nim się dzieje tak, że dominacja (monopolizacja) rynku przez jakąś grupę ludzi jest zjawiskiem bardzo rzadkim (a jeżeli występuje, to jest to z korzyścią dla konsumentów). Rynek w naturalny sposób nagradza, w tym sensie, że jeśli jesteś w stanie zaoferować lepsze zaspokojenie jakiejś ludzkiej potrzeby, to konsumenci w nieprzymuszony sposób kupują twoje produkty, a ty zyskujesz dodatkowe pieniądze (które możesz wykorzystać na kolejne ulepszanie wytwarzanych produktów). Wymieńmy tylko podstawowe charakterystyki (mechanizmy) rynku jako instytucji: własność prywatna, konkurencja, system cenowy oparty na relacji podaź-popyt, podział pracy, spontaniczność rozwoju, przedsiębiorca jako centralna osobowość procesu rynkowego (i związana z tym przedsiębiorczość), swoboda wejścia i wyjścia (firm i konsumentów)⁴.

³ Używanie frazy ‘wolny rynek’ wydaje się być pleonazmem, takim ‘masłem maślanym’. Rynek, jeśli ma być rynkiem, musi z definicji być wolnym. Dlatego używanie określenia ‘rynek regulowany’ uznać należy za oksymoron, taki ‘smażony lód’, czymś co może ładnie, poetycko brzmieć, ale jest sprzecznością samą w sobie.

⁴ Nie mamy niestety miejsca by dokładniej scharakteryzować rynek. Nie jest to zresztą podstawowy temat tego artykułu. Trochę więcej na ten temat można znaleźć np. w (Kwaśnicki, 2001).

Rozwój gospodarczy jest procesem historycznym, w tym kontekście warto powiedzieć, że kapitalizm to długi ewolucyjny proces, to nie tylko to co związane jest z rewolucją przemysłową, ale długi proces zmian w świadomości ludzi. Początku zmiany tej świadomości należy szukać w późnym średniowieczu, umownie możemy przyjąć, że jest to wiek XIII. Okres ten możemy nazwać okresem osobliwym w rozwoju intelektualnym człowieka, intelektualnym stanem alfa (używając określenia Pierre Teilhard de Chardin, który pisał o stanie alfa odnośnie stanu początkowego w rozwoju wszechświata). Za przełom w tym rozwoju intelektualnym uznać można podpisanie w 1215 roku, przez króla Anglii, Jana bez Ziemi, Wielkiej Karty Swobód (*Magna Carta Libertatum*). Magna Carta była podpisywana przez niemalże wszystkich królów Anglii w następnych stuleciach. Wtedy to, po raz pierwszy w historii cywilizacji, dokonano się ograniczenie władzy królewskiej na rzecz społeczeństwa (faktem, że tej najbogatszej części, angielskich baronów, ale ważne jest, że wyłom został zrobiony). Znajdujemy w Magna Carta takie deklaracje króla jak: „Żaden człowiek wolny nie może być pojmany ani uwięziony, pozbawiony mienia, wyjęty spod prawa, wygnany lub w jakikolwiek sposób ciemniony i ani przeciwko niemu nie wystąpimy, ani nikogo nie wyślemy inaczej, aniżeli na mocy prawomocnego wyroku wydanego przez jemu równych według prawa krajowego.” Król nie miał też prawa nakładania dodatkowych podatków bez zgody opodatkowywanych.

W następnych wiekach zakres swobód i wolności stale, choć bardzo powoli, poszerzał się w Anglii. Przełomowym wydarzeniem, przyczyniającym się do przyspieszenia tych zmian była Rewolucja Wspaniała 1688 roku (ang. *Glorious Revolution*, po polsku nazywana też Rewolucją Chwalebną, Sławetną Rewolucją). Reakcją na dążenia ówczesnego króla Anglii, Jakuba II do wprowadzenia rządów absolutnych było zaproszenie, przez opozycjonistów króla, Wilhelma Orańskiego, wówczas namiestnika Niderlandów, do interwencji. Po inwazji w listopadzie 1688 roku Wilhelm opanował Anglię niemalże bez walki (dlatego niekiedy mówi się o niej jako Rewolucji Bezkrwawej). Na jego stronę szybko przeszły główne siły królewskie, a Jakub II uciekł do Francji. Córkę Jakuba II, Marię i jej męża Wilhelma III Orańskiego uznano 23 lutego 1689 roku za parę panującą, a parlament przyjął w grudniu 1689 r. prawa ograniczające kompetencje władcy tzw. *Bill of Rights* (Kartę Praw, Kartę Swobód)⁵. Anglia jako pierwszy kraj w Europie wszedł w etap szybkiego rozwoju współczesnego parlamentaryzmu: król nie mógł nakładać podatków bez zgody parlamentu, podatki nie mogły być zwiększane bez zgody parlamentu, podobnie w okresie pokoju bezprawne było zwiększenie liczebności armii, zagwarantowano wolny wybór członków parlamentu oraz swobodę wypowiedzi w parlamencie, nie można też było nikogo uwięzić bez sprawiedliwego procesu i wyroku sądowego, król nie mógł wykonywać prawa suspensy (czyli zawieszania ustaw parlamentu wobec wszystkich osób) bez zgody parlamentu, poddani mogli wnosić petycje w sprawach zarówno publicznych, jak i prywatnych; W Karcie Praw zawarto postulat częstszego zwoływania sesji parlamentu, wprowadzenia wolności słowa oraz debat, jak również postulat powoływania na sędziów przysięgłych ludzi uczciwych, którzy nie są stronnikami monarchy.

Rewolucja Wspaniała otworzyła drogę do szybkiego rozwoju gospodarczego opartego na przedsiębiorczości, wynalazczości i ‘dbałości o interes własny’. Bez Rewolucji Wspaniałej i Karty Praw nie byłoby rewolucji przemysłowej końca XVIII wieku.

Ta atmosfera intelektualnego przyzwolenia na poszerzanie zakresu wolności i aktywności człowieka i praktycznego wdrażania zasad rynkowych znalazła podatny grunt po drugiej stronie Oceanu Atlantyckiego, w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej. Symbolem jest oczywiście podpisanie Deklaracji Niepodległości, 4 lipca 1776 roku, oraz przyjęcie Konstytucji w 1787 roku. Nie sposób nie przywołać tutaj drugiego zdania z Deklaracji niepodległości: „Uważamy następujące prawdy za oczywiste: że wszyscy ludzie stworzeni są równymi, że

⁵ Swego rodzaju tworzeniem odpowiedniej atmosfery intelektualnej i społecznej sprzyjającej przyjęciu Karty Praw były: *Petition of Right* z 1628 oraz *Habeas Corpus Act* z 1679.

Stwórca obdarzył ich pewnymi nienaruszalnymi prawami, że w skład tych praw wchodzi życie, wolność i swoboda ubiegania się o szczęście, ...”.

Ten długi proces rozwoju Europy zachodniej, zainicjowany ‘fermentem intelektualnym’ na początku drugiego tysiąclecia ery nowożytnej, jest czymś wyjątkowym w rozwoju cywilizacyjnym człowieka. Ta wyjątkowość rozwoju społeczno-gospodarczego Europy zachodniej wymaga naturalnie dłuższego opisu i będzie to przedmiotem analizy planowanej przeze mnie pracy w przyszłości, tutaj może jedynie wymienimy te najważniejsze, jak się wydaje, elementy, które doprowadziły do wyjątkowo szybkiej poprawy standardu życia w społeczeństwach zachodnich w ostatnich 250 latach.

Zacząć należy od tego co już było wspomniane, mianowicie stałe poszerzanie zakresu wolności człowieka, zarówno w sferze społecznej jak i gospodarczej, oraz związane z tym poszerzanie zakresu rządów prawa. Uznanie prawa jako reguł ogólnych, którym w równym stopniu podlegają rządzani jak i rządzący. Te dwa elementy nie byłyby możliwe do zrealizowania gdyby w sferze świadomości społecznej nie nastąpiło przewartościowanie związane z rolą i prawami jednostki. Rozwój indywidualizmu⁶ możliwy był dzięki przyjęciu przez społeczeństwa Europy zachodniej religii chrześcijańskiej⁷. Z rozwojem indywidualizmu wiąże się też rosnąca akceptacja indywidualnej własności prywatnej (zwłaszcza związanej z tym co ekonomiści nazywają ‘czynnikami produkcji’) i możliwością swobodnego dysponowania tą własnością (m.in. do rozwoju produkcji, generowaniu zysków i wykorzystywania ich do dalszego rozwoju produkcji – dzięki czemu pojawiło się coś co w teorii systemów nazywane jest dodatnim sprzężeniem zwrotnym, a w chemii znane jest jako ‘reakcja autokatalityczna’, a popularnie nazywane jest efektem kuli śnieżnej). Kolejnym ważnym elementem, który nie był obecny w innych cywilizacjach, jest współzawodnictwo, konkurencja. Nie chodzi tutaj tylko o konkurencję w sensie ekonomicznym – konkurencję pomiędzy produktami zaspokajającymi te sama potrzebę człowieka, ale także o konkurencję (współzawodnictwo) pomiędzy państwami, królestwami, księstwami, miastami i korporacjami (firmami). Jak ważny jest to element porównajmy trzy mapy Europy Zachodniej na początkach wieków XIII, XIV, i XV (patrz Rys. 2, 3 i 4).

Jeszcze na początku XIII wieku Europa była zbiorem dosyć dużych organizmów państwowych (Rys. 2), ale sto lat później sytuacja się zmieniła. Na dużym obszarze Europa podzieliła się na małe organizmy społeczne (księstwa, królestwa, wolne miasta, itp.), proces ten kontynuowany był w następnym wiekach (Rys. 3 i 4).

⁶ Więcej o genezie indywidualizmu piszę w (Kwaśnicki, 2000).

⁷ Patrz np. Thomas E. Woods Jr., 2006, *Jak Kościół Katolicki zbudował zachodnią cywilizację*.

Rysunek 2. Europa na początku wieku XIII

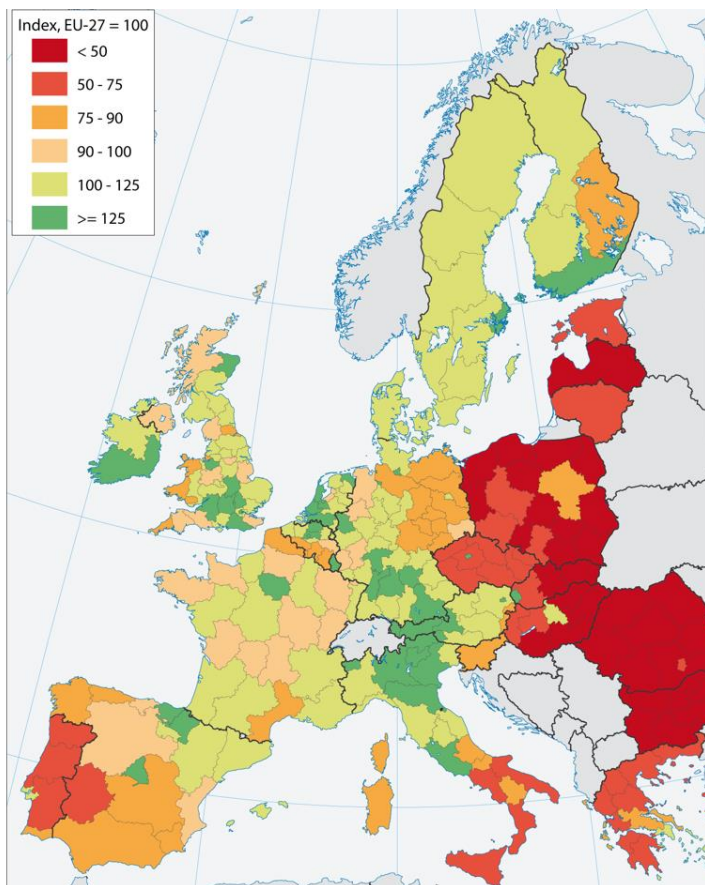

Rysunek 3. Europa na początku wieku XIV

Rysunek 4. Europa na początku XV wieku z zaznaczonym najbogatszymi obecnie regionami (tzw. europejski banan lub niebieski banan).

Obecnie Unia Europejska składa się z 268 regionów (w Polsce są to województwa). Jeśli popatrzylibyśmy na rozkład geograficzny tych najbogatszych regionów to przyjmuje on charakterystyczny kształt banana (zwanego często europejskim bananem, albo niebieskim bananem). Obszar ten zaznaczyliśmy na Rys. 4. Już pierwsze, pobieżne porównanie map Europy w XV wieku z obszarem regionów obecnie najbogatszych (patrz Rys. 5) w UE wskazuje na niemalże pełną tożsamość rozdrobionych regionów w późnym średniowieczu (które bardzo silnie ze sobą współzawodniczyły, konkurowały), z regionami obecnie najbogatszymi w UE. To nie jest przypadek. W tych regionach najsilniej występowały też inne elementy składające się na ewolucję w kierunku budowy społeczeństwa kapitalistycznego (o których wspominam w tym artykule).

Rysunek 5. PKB na osobę w różnych regionach Europy (2004 r.). Kolorem zielonym oznaczono regiony najbogatsze, gdzie dochód na osobę jest powyżej 125% średniego dochodu w Europie. Kolorem czerwonym regiony najbiedniejsze, o dochodzie poniżej 50% dochodu średniego

Kolejnymi elementami które przyczyniły się do rozwoju kapitalizmu to akceptacja zwyczaju krytycznej dyskusji, sceptycyzmu (nie tylko w obszarze badań naukowych) i rozwój uniwersytetów, oraz rozwój nauki jako specyficznej metody poznania rzeczywistości. Powiązane było to z przekonaniem Europejczyków o możliwości, a wręcz konieczności, praktycznego zastosowanie wyników badań naukowych. Czternastowieczny francuski architekt Jean Mignot stwierdził, że ‘praktyka jest bezwartościowa bez teorii’ (*ars sine scientia nihil est*), w późniejszych wiekach zasada ta znalazła swoje zastosowanie w wielu innych dziedzinach aktywności człowieka⁸. Rozwój miast, urbanizacja i wzrost znaczenia gildii średniowiecznych sprzyjały intensywnemu rozwojowi rzemiosła, a wraz z tym wzrostowi świadomości roli zysku i przedsiębiorczości⁹ w poprawie bytu rodzin średniowiecznych.

⁸ W XIX wieku, Ludwig Boltzmann miał powiedzieć w podobnym duchu: „Nie ma nic bardziej praktycznego niż dobra teoria.” (powiedzenie to przypisywane także wielu innym, np. Gustav Kirchhoff, Jeremy Bentham, Kurt Lewin, Albert Einstein, Karl Popper).

⁹ Znamienne jest, że św. Bernardyn z Sieny, który w latach 1431-33 opublikował (po łacinie) *O kontraktach i lichwie*, pisał nie tylko o uzasadnieniu systemu własności prywatnej, etyce w handlu, ustalaniu wartości i ceny na rynku, ale też o przedsiębiorcy. Św. Bernardyn zauważa, że zdolności kierownicze związane są z rzadkim połączeniem kompetencji i efektywności, co w pełni uzasadnia wysokie uposażenie przedsiębiorców. Św. Bernardyn wymienia cztery niezbędne kwalifikacje charakteryzujące odnoszące sukcesy przedsiębiorcy: efektywność i staranności (*industria*), odpowiedzialność (*solicitudo*), praca (*labores*) i podejmowanie ryzyka (*pericula*). Efektywność związana była z posiadaniem rzetelnych informacji o cenach, kosztach i jakości danego produktu, oraz zdolnością oceny ryzyka i możliwego zysku. Odpowiedzialność oznaczało zdolność zwracania uwagi na szczegóły, a także zdolność prowadzenia ksiąg rachunkowych. Inne cechy charakteryzującego dobrego

Zakończenie

W tym krótkim artykule nie było możliwe pełne przedstawienie problemu wyjątkowości rozwoju gospodarczego Europy Zachodniej. Zasygnalizowano jedynie pewne podstawy zagadnienia. Literatura na ten temat jest bardzo bogata. Przygotowując się do napisania tego artykułu zgromadziłem kilkadziesiąt książek w których jest przedstawiany problem wyjątkowości rozwoju Europy Zachodniej (w mniejszym lub większym zakresie). Spis tych książek przedstawiam w Dodatku A. Niestety ze względu na ograniczenia czasowe oraz objętość tego artykułu przedstawienie przeglądu autorów tych publikacji nie było możliwe. W przyszłości planuję napisanie artykułu przeglądowego dotyczącego analizy poglądów różnych autorów o wyjątkowości rozwoju Europy Zachodniej. Tutaj chciałbym zwrócić jedynie uwagę na to, że zainteresowanie tym problemem jest bardzo duże w ostatnich 20 latach. W wielu publikacjach podaje się, że to Douglas North był pierwszym, który opisał to zagadnienie (wspólnie z Robertem Thomasem w książce *The Rise of the Western World: A New Economic History*, opublikowanej w 1973 r). Ciekawe, że w tych najbardziej popularnych książkach odnoszących się do problemu 'wyjątkowości Europy' nie ma w odwołań do książki Henry G. Weaver'a *O głównej przyczynie rozwoju ludzkości (The Mainspring of Human Progress)*, która opublikowana została w 1947 roku¹⁰. Weaver, chyba jako pierwszy, zwrócił uwagę na fundamentalne przyczyny tego osobliwego wzrostu gospodarczego świata zachodniego. We wstępie Weaver zadaje proste, acz ważne pytanie: „Dlaczego przez 6 tysięcy lat mężczyźni, kobiety i dzieci wegetowali pracując ciężko od świtu do nocy – bez butów, półnaczy, niedomocy, niedogoleni, nieuczescani, z zawszonymi włosami, wyniszczona skórą i zepsutymi zębami – po czym nagle, w pewnym miejscu na naszej planecie pojawiają się w wielkich ilościach takie rzeczy, jak bielizna ze sztucznego jedwabiu, nylonowe pończochy, prysznic, maszynki do golenia, woda sodowa, lody, pomadki do ust i trwałe ondulacje?” (s. 12) Odpowiedź jaką udziela Weaver na ponad dwustu stronach swojej książki jest dosyć prosta, związana z czymś co nazywa 'prawdziwą rewolucją': „W historii miała miejsce tylko jedna prawdziwa rewolucja: przeciwko pogańskiemu fatalizmowi – rewolucja na rzecz *ludzkiej wolności*”. (s. 61) Weaver uznaje indywidualną wolność za 'naturalne dziedzictwo każdej żyjącej osoby' (s. 17)¹¹. Wolność jest podstawą ludzkiej kreatywności i oczywiście związana jest także z innymi wymiarami ludzkiego działania. Jak pisze Weaver, 'wolność nie może być oddzielona od odpowiedzialności'¹². Naturalnie rewolucja o której mówi Weaver nie była

przedsiębiorcą to wg św. Bernardyna: zdolność pokonywania trudności i rozwiązywania problemów, wytrwałość, stanowczość. Jak zauważył św. Bernardyn: „w istocie bardzo niewiele jest w stanie spełnić te wymagania”. Z tych wszystkich powodów, a zwłaszcza z powodu umiejętności w ponoszeniu ryzyka, w pełni uzasadnione są wysokie zarobki przedsiębiorcy z udanych inwestycji, co pozwala mu na utrzymanie się w biznesie i rekompensowanie wszystkich ponoszonych przez niego trudów (za Rothbard, 1995). Warto zauważyć, że opis przedsiębiorcy poczyniony przez św. Bernardyna brzmi nie tylko bardzo współcześnie i nowoczesnie, ale też to, że dokonany został najprawdopodobniej na podstawie wnikliwej obserwacji życia gospodarczego wieku XV.

¹⁰ Henry Weaver zainspirowany został wydaną w 1943 roku książką Rose Wilder Lane pt. *The Discovery of Freedom, Man's Struggle Against Authority*. Książka Rose Wilder Lane uzyskała dobre recenzje jak i spore zainteresowanie czytelników. Autorka była jednak niezadowolona ze swojej pracy i nie pozwoliła na kolejne jej wydania. W ciągu jej życia wydrukowano jedynie tysiąc egzemplarzy tej książki.

Książka warta jest przeczytania. Po śmierci Rose Wilder Lane w 1968 roku stała się bardzo popularną i uznaną za jedną z najlepszych książek w rankingach czytelników. W formie elektronicznej jest dostępna na stronie Mises Institute: <https://mises.org/library/discovery-freedom>.

¹¹ „Twoja naturalna wolność – kontrola twej życiowej energii – zrodziła się wraz z Tobą. Jest to część życia samego w sobie. Nikt nie może ci jej dać, ani ty nie możesz dać jej komuś innemu. Nie możesz też obciążać żadnej innej osoby odpowiedzialnością za swe czyny. Kontrola po prostu nie może być oddzielona od odpowiedzialności: kontrola *jest* odpowiedzialnością.” (Weaver, 2001, s. 17-18).

¹² Nie bez powodu wszędzie gdzie tylko jest to możliwe podkreślam, że podstawą trwałego, harmonijnego rozwoju społecznego (w tym rozwoju gospodarczego) jest poszanowanie własności prywatnej, zagwarantowanie wolności indywidualnej, odpowiedzialność i wzajemne zaufania (patrz np. moja strona osobista <http://kwasnicki.prawo.uni.wroc.pl/>: 'Własność, wolność, odpowiedzialność i wzajemne zaufanie').

aktem jednorazowym. W historii ludzkości dokonywała się stopniowo i wielokrotnie. Opis tej rewolucji ‘czasów Abrahama’ przedstawił Weaver w części trzeciej swojej książki zatytułowanej właśnie ‘Rewolucja’. Kulminacją tej rewolucji było to co wydarzyło się w Wielkiej Brytanii i w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej w wieku XVIII.

Literatura

- Bairoch, Paul, 1981, ‘The Main Trends in National Economic Disparities Since the Industrial Revolution’, w: *Disparities in Economic Development Since the Industrial Revolution*, edited by P. Bairoch and M. Levy-Leboyer. New York: St. Martin’s Press.
- Kwaśnicki W., 2000, *Historia myśli liberalnej. Wolność, własność, odpowiedzialność*, Warszawa: PWE, (wersja robocza dostępna pod: <http://kwasnicki.prawo.uni.wroc.pl/todownload/HMLKwasnicki.pdf>)
- Kwaśnicki W., 2001, *Zasady ekonomii rynkowej*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego (wersja robocza dostępna pod: <http://kwasnicki.prawo.uni.wroc.pl/todownload/ZERKwasnicki.pdf>)
- Maddison Angus, 2007, *The World Economy A Millennial Perspective Historical Statistics*, OECD.
- Mises, Ludwig von, 1949, *Human Action: A Treatise on Economics* (1949), New Haven, CT: Yale University Press (wydanie polskie: *Ludzkie Działanie: Traktat o ekonomii* (tłum. Witold Fałkowski, Instytut Misesa 2007)).
- Mises, Ludwig von, 1956, *The Anti-Capitalistic Mentality* (1956), Princeton, NJ: D. Van Nostrand. (wydanie polskie: *Mentalność antykapitalistyczna* (tłum J. M. Małek, Niepodległość 1991; Arcana 2000)
- Rothbard, Murray N., 1995, *Economic Thought Before Adam Smith. An Austrian Perspective on the History of Economic Thought*, Volume I. Edward Elgar Publishing Ltd, and Mises Institute.
- Henry G. Weaver, 2001, *O głównej przyczynie rozwoju ludzkości*, Warszawa: Fijorr Publishing (oryginał wydanie: 1947, *The Mainspring of Human Progress*, Talbot Books)
- Wilder Lane, Rose, 1943, *The Discovery of Freedom, Man's Struggle Against Authority*, New York: The John Day Company
- Woods Thomas E. Jr., 2006, *Jak Kościół Katolicki zbudował zachodnią cywilizację*, Kraków: Wydawnictwo AA.

Dodatek A

Spis literatury do dalszych studiów nad wyjątkowością rozwoju gospodarczego Europy Zachodniej

- Abu-Lughod Janet L., 1989, *Before European Hegemony: The World System, A.D. 1250-1350*, New York: Oxford University Press.
- Acemoglu Daron, James Robinson, 2012, *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*, Crown Publishers.
- Acemoglu Daron, Simon Johnson, James A. Robinson, 2005, Institutions as a fundamental cause of long-run growth, w: *Handbook of Economic Growth*, Volume IA. Edited by Philippe Aghion and Steven N. Durlauf
- Aghion, Philippe, Steven N. Durlauf, 2005, *Handbook of Economic Growth*, Volume 1A and Volume 1B, North Holland
- Alam M. Shahid, 2006, ‘Global Disparities Since 1800:Trends and Regional Patterns’, Munich Personal RePEc Archive
- Allen Robert C., 2011, *Global Economic History A Very Short Introduction*, Oxford New York: Oxford University Press

- Arrighi Giovanni ,Takeshi Hamashita, Mark Selden (eds), 2003, *The Resurgence of East Asia 500, 150 and 50 year perspectives*, London, New York: RoutledgeCurzon
- Arrighi Giovanni, 2007, *Adam Smith in Beijing, Lineages of the Twenty-First Century*, London, New York: Verso.
- Arrighi Giovanni, 2010 (1994), *The Long Twentieth Century Money, Power, and the Origins of Our Times*, London, New York: Verso.
- Bairoch Paul, 1993, *Economics and World History: Myths and Paradoxes*, The University of Chicago Press.
- Bayly Christopher Alan, 2004, *The Birth of the Modern World, 1780-1914*, Wiley-Blackwell
- Braudel, Fernand, 1992, *Civilization and Capitalism, 15th-18th Century*, Volume I: The Structure of Everyday Life The Limits of the Possible, Volume II: The Wheels of Commerce, Volume III: The Perspective of the World, University of California Press.
- Broadberry, Stephen, Kevin H. O'Rourke, 2010, *The Cambridge Economic History of Modern Europe: Volume 1, 1700-1870*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Charles E Kindleberger, 1996, *World Economic Primacy: 1500 to 1990*, Oxford University Press.
- Christian David, 2004, *Maps of Time: An Introduction to Big History*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Clark Gregory, 2007, *A Farewell to Alms: A Brief Economic History of the World*, Princeton University Press
- Diamond Jared, 1997, *Guns, Germs and Steel: The Fates Of Human Societies*, W. W. Norton & Company
- Diamond Jared, 2005, *Collapse. How Societies Choose To Fail Or Succeed*, Penguin Books
- 1963,1991 by The University of Chicago.
- Easterlin, Richard A., 1998, *Growth Triumphant The Twenty-first Century in Historical Perspective*, Ann Arbor: The University of Michigan Press
- Epstein S. R., 2000, *Freedom and Growth: The Rise of States and Markets in Europe, 1300-1750*, London: Routledge.
- Epstein S. R., Maarten Prak, 2008, *Guilds, Innovation, and the European Economy, 1400–1800*, Cambridge University Press
- Ferguson Niall, 2011, *Civilization: The West and the Rest*, The Penguin Press, (polskie wydanie: *Cywilizacja. Zachód i Reszta Świata*, przeł. Piotr Szymor, Kraków: Wydawnictwo Literackie 2013)
- Ferguson, Niall, 2013, *The Great Degeneration: How Institutions Decay and Economies Die*, The Penguin Books.
- Fogel, Robert William, 2004, *The Escape from Hunger and Premature Death, 1700–2100, Europe, America, and the Third World*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Forbes Steve, Elizabeth Ames, 2009, *How Capitalism Will Save Us: Why Free People and Free Markets Are the Best Answer in Today's Economy*, Crown Publishing Group
- Greif, Avner. 2006, *Institutions and the Path to the Modern Economy: Lessons from Medieval Trade*, Cambridge and New York: Cambridge University Press.
- Hall, Bronwyn H., Nathan Rosenberg (Eds.), 2010, *Handbook of the Economics of Innovation*, Volume 1, Volume 2, Elsevier.
- Hoffman Philip T., 2015, *Why Did Europe Conquer the World?*, Princeton University Press
- Hoppit Julian (ed.), 2003, *Parliaments, nations and identities in Britain and Ireland,1660–1850*, Manchester University Press.
- Hoppit Julian, 2000, *A Land of Liberty? England 1689–1727*, Oxford University Press.
- Landes, David S. 1998. *The Wealth and Poverty of Nations: Why Some Are So Rich and Some So Poor*, New York and London: Norton.,
- Macfarlane Alan, 1978, *The Origins of English Individualism: The Family, Property and Social Transition*, Oxford University Press
- Macfarlane Alan, 2000, *The Riddle of the Modern World Of Liberty, Wealth and Equality*, Palgrave Macmillan.
- Macfarlane Alan, 2002, *The Making of the Modern World Visions from the West and East*, Palgrave Macmillan.
- Maddison Angus, 2007, *The World Economy A Millennial Perspective Historical Statistics*, OECD.
- Maddison, Angus, 2005, *Growth and interaction in the world economy: the roots of*

- Maddison, Angus, 2007, *Chinese Economic Performance in the Long Run, Second edition, revised and updated: 960-2030 AD*, OECD
- Maddison, Angus, 2007, *Contours of the World Economy, 1–2030AD Essays in Macro-Economic History*, Oxford University Press.
- Marks, Robert B., 2006, *The Origins of the Modern World_ A Global and Ecological Narrative from the Fifteenth to the Twenty-first Century*, Rowman & Littlefield Publishers.
- Mason David S. , 2015, *A Concise History of Modern Europe Liberty, Equality, Solidarity*, Third Edition, Rowman & Littlefield
- McCloskey, Deirdre, 2006, *The Bourgeois Virtues: Ethics for an Age of Commerce*. Vol. 1 of 3 of the trilogy "The Bourgeois Era," 2006,
- McCloskey, Deirdre, 2010, *Bourgeois Dignity: Why Economics Can't Explain the Modern World*. Vol. 2 of 3 of the trilogy "The Bourgeois Era," 2010, University of Chicago
- McCloskey, Deirdre, 2016, *Bourgeois Equality: How Ideas, Not Capital or Institutions, Enriched the World*. Vol. 3 of the trilogy "The Bourgeois Era" (in April 2016)
- McDonald John , G. D. Snooks, 1986, *Domesday Economy: A New Approach to Anglo-Norman History*, Oxford: Clarendon Press.
- McNeill William H., Bela Petheo, 1992 (1963), *The Rise of the West: A History of the Human Community with a Retrospective Essay*, University Of Chicago Press.
- McNeill, William Hardy, 1991 (pierwsze wydanie 1963), *The rise of the West: a history of the human community ; with a retrospective essay, drawing by Béla Petheö*, The University of Chicago. *modernity*, Washington, D.C.: AEI Press.
- Mokyr Joel (ed.), 1999, *The British Industrial Revolution: An Economic Perspective*, Westview Press
- Mokyr, J. (2002). *The Gifts of Athena: Historical Origins of the Knowledge Economy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Mokyr, J. (2005a). Long-Term Economic Growth and the History of Technology. Volume 1 of *Handbook of Economic Growth*, pp. 1113–80. Elsevier, Amsterdam.
- Mokyr, J. (2010). *The Enlightened Economy: An Economic History of Britain 1700-1850*. Yale University Press.
- Mokyr, J. and H.-J. Voth (2010). Understanding Growth in Early Modern Europe. W: S. Broadberry and K. O'Rourke (Eds.), *The Cambridge Economic History of Europe*. Volume 1, 1700-1870, Cambridge: Cambridge University Press.
- Mokyr, J., 1990, *The lever of riches: Technological creativity and economic progress*, New York: Oxford University Press.
- Mokyr, Joel, Landes, David S., Baumol, William J. (editors), 2010, *The invention of enterprise entrepreneurship from ancient Mesopotamia to modern times*, Princeton University Press
- Morris, Ian, 2010, *Why the West Rules - for Now: The Patterns of History, and What They Reveal About the Future*, Profile Books.
- North, D.C., Thomas, R. P., 1973, *The Rise of the Western World: A New Economic History*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Perelman Michael, 2000, *The Invention Of Capitalism Classical Political Economy and the Secret History of Primitive Accumulation*, Durham & London: Duke University Press
- Pirenne Henri, 2014 (1925), *Medieval Cities Their Origins and the Revival of Trade*, Oxford University Press.
- Pirenne Henri, 1956 (1933), *Economic and Social History of Medieval Europe*, Harvest Book.
- Pomeranz Kenneth, 2000, *The Great Divergence: China, Europe, and the Making of the Modern World Economy*, Princeton University Press
- Prak Maarten, *Early Modern Capitalism Economic and social change in Europe, 1400–1800*, London and New York: Routledge.
- Ridley Matt, 2011, *The Rational Optimist: How Prosperity Evolves*, HarperCollins Publishers.
- Ringmar Erik, 2005, *The Mechanics of Modernity in Europe and East Asia The institutional origins of social change and stagnation*, Routledge
- Rondo Cameron, 1993, *A Concise Economic History of the World: From Paleolithic Times to the Present*, Oxford University Press.
- Sandra Halperin, Sandy Halperin, 1997, *In the Mirror of the Third World. Capitalist Development in Modern Europe*, Cornell University Press.

- Snooks Graeme Donald, 1994, *Was the industrial revolution necessary?*, London: Routledge
- Spolaore Enrico and Romain Wacziarg, 2013, How Deep Are the Roots of Economic Development?, *Journal of Economic Literature* 2013, 51(2), 325–369
- Treasure Geoffrey, 2003, *The making of modern Europe, 1648–1780*, London: Routledge , First published in 1985 by Methuen & Co. Ltd.
- Voigtländer Nico, Hans-Joachim Voth, 2013, ‘Gifts of Mars: Warfare and Europe’s Early Rise to Riches’, *Journal of Economic Perspectives*, 27/4, Fall 2013, 165–186.
- Voigtländer, Nico and Voth, Hans-Joachim, 2006, ‘Why England? Demographic Factors, Structural Change and Physical Capital Accumulation During the Industrial Revolution’ (December 1, 2006). *Journal of Economical Growth*, Vol. 11, No. 4, 2006.
- Wade, Nicholas, 2014, *A Troublesome Inheritance Genes, Race and Human History*, Penguin Press HC.
- Weber, Max, 1994, *Etyka protestancka a duch kapitalizmu*, Wydawnictwo TEST, Lublin (org. niemieckie wydanie, *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*, 1905, wyd. angielskie: *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, Translated by Talcott Parsons, 1992, London and New York: Routledge).
- Weber, Max, 1961, *General economic history*, New York: Collier Books (org. niemieckie wydanie: *Wirtschaftsgeschichte*, 1923).
- Wolf, Eric R., Thomas Hylland Eriksen, 2010 (1982), *Europe and the People Without History*, University of California Press.

Summary

In the article, a unique process, from the long-term historical perspective, is presented. Namely the process of economic development of Western Europe over the last 250 years. The problem is hotly discussed in the literature in recent decades. Particular attention is paid to some fundamental causes of this rapid economic growth of Western Europe. Those fundamental causes are frequently overlooked in many publications relating to this problem. It is pointed out that roots of the acceleration of economic growth since Industrial Revolution, ought to be sought in the late Middle Ages.

Keywords: economic development, capitalism, freedom, economic history

Wrocław, 10 lutego 2016 r.